

Роль та місце інституту юрисдикції в міжнародному праві

Грушко М. В.¹, Мануїлова К. В.², Федорова Т. С.³

Опубліковано	Секція	УДК
31.07.2023	Право	343.2/.7:342.9

DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.8273281>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питання юрисдикції держав в міжнародному праві. Визначення ролі та місця інституту юрисдикції в міжнародному праві є важливим з огляду на сучасні виклики у світі та мають як теоретичне, так і практичне значення для внутрішньодержавного права та міжнародного права. Наголошено, що юрисдикційні питання допомагають реалізації міжнародного правопорядку шляхом як діяльності міжнародних судових органів, так і дипломатичного співробітництва. Взаємозалежність держав у світі, що є однією з найпомітніших рис процесу глобалізації, ускладнення міждержавних відносин і міжнародних відносин загалом вимагають подальших досліджень, а в деяких випадках і переосмислення міжнародно-правових концепцій та інститутів, що склали буденність. До таких понять відноситься саме юрисдикція держав. Слід підкреслити, що юрисдикція держави – це термін, який використовується переважно у міждержавних відносинах. Дотичні сфери юрисдикцій держав як виявів їх суверенітету створює багато питань у їхніх відносинах суто практичного характеру.

Ключові слова: юрисдикція, універсальна юрисдикція, відповідальність, міжнародні злочини, правопорушення, міжнародний судовий орган, міжнародне право, національне право, розвиток правосуддя, ідея юрисдикції.

The role and place of the institute of jurisdiction in international law

Annotation. International law serves as the primary regulator of relations between states as the key subjects of international relations. International law, as a distinct system of legal norms, governs specific relations by establishing the rights and obligations of relevant participants in international relations. The digital transformation and digitalization of various aspects of social relations, non-state actors' terrorist activities, armed conflicts, transitional justice, international criminality, and other challenges necessitate addressing jurisdictional issues and demanding specific regulations. To ensure international order and justice, it is crucial to pay attention to issues of jurisdiction of states in various domains of international relations, particularly the question of universal jurisdiction in international law, and the implementation of this institution in Ukraine requires contemporary and clear legal regulation.

¹ кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права, Національний університет «Одеська юридична академія», <https://orcid.org/0000-0002-5856-8147>

² кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри міжнародного та європейського права, Національний університет «Одеська юридична академія», <https://orcid.org/0000-0003-3066-4900>

³ кандидат юридичних наук, доцент кафедри міжнародного та європейського права, Національний університет «Одеська юридична академія», <https://orcid.org/0000-0002-4174-890X>

The formation of balanced and effective legislation in countries, consisting of harmoniously interconnected and interdependent norms of international law, is impossible without an understanding of global integration processes. Thus, questions of jurisdiction cannot be considered in isolation from other national legal systems and international law.

This article is dedicated to exploring the issue of state jurisdiction in international law. Defining the role and place of the jurisdiction institution in international law is essential due to contemporary global challenges, holding both theoretical and practical significance for domestic and international law. Emphasis is placed on how jurisdictional matters contribute to the realization of international order through the activities of international judicial bodies and diplomatic cooperation. The interdependence of states in the world, a prominent feature of globalization, and the complexities of inter-state relations and international relations at large, necessitate further research and, in some cases, a reevaluation of international legal concepts and institutions that have become commonplace. One such concept is state jurisdiction. It should be underscored that state jurisdiction is a term predominantly used in inter-state relations. The pertinent domains of state jurisdiction, as manifestations of their sovereignty, raise numerous practical questions in their relations.

Keywords: jurisdiction, universal jurisdiction, responsibility, international crimes, violations, international judicial body, international law, national law, development of justice, concept of jurisdiction.

Вступ

Постановка проблеми. Міжнародне право виступає основним регулятором відносин між державами як основними суб'єктами міжнародних відносин. Міжнародне право як особлива система юридичних норм регулює специфічні відносини шляхом закріплення прав та обов'язків відповідних учасників міжнародних відносин. Цифрова трансформація та цифровізація різних напрямків суспільних відносин, терористична діяльність недержавних акторів, збройні конфлікти, транзитивне правосуддя, міжнародна злочинність та інші виклики вимагають вирішення юрисдикційні питання та вимагають певного врегулювання. З метою забезпечення міжнародного правопорядку та правосуддя важливо приділяти увагу питанням юрисдикції держав різних напрямків в сфері міжнародних відносин, зокрема питання універсальної юрисдикції в міжнародному праві та імплементація цього інституту в Україні потребує сучасної чіткої правової регламентації. Формування в державах збалансованого, ефективно діючого законодавства з гармонійно взаємопов'язаними і взаємообумовленими нормами міжнародного права неможливо без усвідомлення загальносвітових інтеграційних процесів. Таким чином юрисдикційні питання не можна розглядати поза зв'язком з іншими національними правовими системами та з міжнародним правом.

Стан дослідження. Дослідження окремих аспектів інституту юрисдикції в міжнародному праві та національному праві займалися такі вітчизняні вчені, як Зелінська Н.[1], Андрейченко С.[2], Дрьоміна-Волок Н.[3], Трояновський О.[4], Мануїлова К.[5], Аверочкіна Т.[6], Малєєва Г.[7], Кулієв А.[8], Кульбаба В.[8], Попко В.[9], Медведєва М.[10], Кривак В.[11] та інші.

Проте й на сьогодні не вирішено всі спірні питання та не досягнуто одностайності щодо важливих теоретичних і практичних питань у означеному аспекті, зокрема щодо такого принципу юрисдикції як принцип універсальної юрисдикції, принцип комплементарності, питання екстрадиції осіб для кримінального переслідування або виконання рішення судового органу, який набув юридичної сили.

Мета статті полягає у з'ясуванні місця та ролі інституту юрисдикції в міжнародному праві та національному праві, зокрема питання імплементація даного

інституту у внутрішньодержавне право України з формулюванням пропозицій щодо розв'язання певних проблемних аспектів заявленого напрямку.

Результати

Дипломатичні та судові способи врегулювання спорів між державами є важливими засобами, які сприяють забезпеченню миру та взаємовигідного співробітництва. Питання юрисдикції держав в міжнародному праві, в епоху глобальних перетворень, що відбуваються в усіх сферах життєдіяльності суспільств, потребують належного розуміння, тлумачення та застосування, а можливо й вдосконалення законодавства деяких держав.

На становлення міжнародного правосуддя вплинуло декілька ідей, головними з яких є ідея миру та ідея міжнародного правопорядку. Для України питання вирішення спорів між державами, що пов'язані із післявоєнним врегулюванням міждержавних спорів, а також питань щодо притягнення до відповідальності осіб, які вчинили міжнародні злочини, кримінального переслідування є безумовно актуальним. Але першочерговою задачею є осмислення та визначення поняття «юрисдикція» для належного правозастосування з метою міжнародного співробітництва у протидії міжнародній злочинності.

Взагалі ідея юрисдикції в міжнародних відносинах не нова та має витоки з часів Гуго Гроцій, який проголосив засади космополітичної юриспруденції [12, С. 45]. У зв'язку з набуттям злочинністю міжнародних ознак питання протидії з'являються в перших міжнародно-правових нормах, зокрема про видачу злочинців (екстрадицію), засновується ідея територіального верховенства та відповідно виникає ідея юрисдикції в міжнародному праві, яка тягне за собою питання міжнародно-публічного співробітництва держав. Ідея юрисдикції отримала новий виток в ХХ ст. та стала більш широко обговорюваною та динамічно розвинутою (міжнародна кримінальна юрисдикція, юрисдикція в морському праві, юрисдикція в міжнародному повітряному праві). Так, в свій час Версальським договором Ліги Націй 1919 р. передбачалось здійснення юрисдикції так званого особливим міжнародним судом над колишнім німецьким кайзером. Крім того, Ліга Націй своєю діяльністю приймала заходи з обговорення питання про створення спеціального суду, який би здійснював правосуддя щодо порушення міжнародного публічного порядку. Так зароджувалась концепція юрисдикції в міжнародному праві. Подальший розвиток питання юрисдикції отримав під час діяльності Нюрнберзького та Токійського трибуналів як важливих юрисдикційних органів саме міжнародної кримінальної юстиції. У сучасних умовах, держави все частіше посилаються на принцип універсальної юрисдикції у боротьбі з безкарністю за тяжкі злочини, засуджені міжнародним правом.

На початку ХХІ ст. питання змісту юрисдикції, її види, розмежування судової і виконавчої юрисдикції держав та інші стали об'єктом уваги членів Комісії в роботі над проектами конвенцій щодо юрисдикційних імунітетів держав та їх власності, про імунітети посадових осіб держави від іноземної кримінальної юрисдикції інших конвенцій. Звісно, коли стикаються юрисдикції різних держав як прояв їхнього суверенітету, це призводить до різних питань та навіть проблем як політичного, так і правового характеру. Тому так важливо не лише визначити сутність поняття «юрисдикція», що вплине на формування теоретичного змісту, а й нормативно закріпити дефініцію «юрисдикція держав» з змістовим наповнення, що надасть правову можливість належного застосування в практичному аспекті.

З латинської мови термін «юрисдикція» (*jurisdictio*) перекладається як «судочинство», «відправлення правосуддя», також зустрічається тлумачення слів «*jus*», «*disere*» як розв'язання конфліктів або спорів, застосування органами влади

встановлених правил [13]. У міждержавних відносинах правова категорія «юрисдикція держави» використовується як прояв державного суверенітету. У внутрішньодержавній сфері правовий термін «юрисдикція» означає як діяльність судових органів з визначенням їх повноважень щодо розгляду тієї чи іншої категорії справ. Юрисдикція держави визначаються як можливість (правоздатність) держав виконувати норми внутрішньодержавного права, так і компетенція (дієздатність) держави впливати на поведінку інших суб'єктів.

Важливо відмітити, що в сучасному міжнародному праві немає нормативного визначення дефініції «юрисдикція». Більшість міжнародно-правових актів (універсального та регіонального характеру) торкаються юрисдикційних питань, але при цьому визначення не надають. Звертаємо увагу, що на доктринальному рівні єдиного визначення та тлумачення терміну «юрисдикція» відсутнє. Зокрема, зустрічаються різні визначення в науці міжнародного та національного права як закордонними, так і вітчизняними вченими, думки яких різняться між собою за змістовим наповненням та часом висловлювання. Наведемо деякі думки зарубіжних дослідників, зокрема, в свій час, Прісакару В. оцінював «юрисдикцію як державно-владну діяльність», яка полягала в «застосуванні закону до юридичних конфліктів і прийнятті за ними правових актів» [14, Р. 22], Г. Оксман зазначає, що «під юрисдикцією держави в найширшому її розумінні розуміється законне право цієї держави діяти, а значить, і його право вирішувати, чи діяти, а якщо діяти, то як» [15, Р. 55], на думку ж Шахтера О. «юрисдикція держав – одна з найбільш спірних областей міжнародного права, що зачіпає можливість застосування внутрішнього права держави до подій і індивідів, які перебувають за межами його території, до обставин, які зачіпають інтереси інших держав» [16, Р. 250]. Малколм Шоу вважає, що «юрисдикція означає правомочність держави впливати на майно людей і людські обставини і відображає базові принципи державного суверенітету, рівності держав і невтручання у внутрішні справи» [17, Р. 452].

Західна доктрина звертає увагу на змішання таких понять як «юрисдикція», «суверенітет», «компетенція», «територіальне верховенство» (Я. Броунлі, Х. Лаутерпахт, К. Хакапаа, Г. Шварценбергер і інші). Я. Броунлі заявляє про складність та різноманіття прав, обов'язків, компетенцій, а також привілеїв та імунітетів держав, що звісно призводить до змішання таких об'ємних термінів. Науковець вказує на важливість розрізнення таких понять як юрисдикція та суверенітет. На думку Я. Броунлі, юрисдикцію варто розглядати як один з аспектів суверенітету, який охоплює судову, законодавчу та адміністративну компетенцію, а суверенітет – комплекс державних прав, так звана «правова компетенція». А от конкретні права окремої сфери питань або будь-яка сукупність прав окремої сфери питань, кількісно менша, ніж цей комплекс називається «юрисдикцією» [18].

Таким чином, поняття «суверенітет» це позначення правосуб'єктності держави, а «юрисдикція» - як прояв суверенітету у конкретній сфері даної правосуб'єктності, стосується прав, привілеїв і компетенції. Але важливо вказати на розбіжність їхніх просторових сфер дії. Причому якщо в межах державної території юрисдикція є аспектом суверенітету, то за межами територіального суверенітету держави (варто пам'ятати про існування умовних територій, визнаних міжнародних територій, територій зі змішаним режимом) вона за своєю природою має самостійне значення (так звана «зональна юрисдикція»). Сукупність правомочностей держави залишається єдиною з відповідним обсягом прав, але різною правовою природою в залежності від сфери застосування з специфікою, яка визначається суверенітетом держави, або встановлені/визнані нормами міжнародного права.

Тому можна припустити, що юрисдикція в міжнародному праві визначається через межі повноважень держави в різних сферах питань (морська, кримінально-правова та

інші). Реалізація повноважень державних органів та забезпечення дотримання та застосування норм внутрішньодержавного права цих сфер відповідно до зазначених приписів міжнародних універсальних та регіональних договорів. Специфіка та особливості юрисдикції в міжнародному праві визначаються сферою відносин щодо якої піднімаються питання юрисдикції держав[19]. Держава в цьому контексті визначає коло державних суб'єктів, які наділені обов'язком забезпечити та виконати зазначені норми національного права, проте з урахуванням її міжнародно-правових зобов'язань, виконуючи основоположний принцип міжнародного права *pacta sunt servanda*. Реалізація юрисдикції держави передбачає можливість та допустимість реалізовувати право на здійснення своїх національно-правових приписів та право вимагати від інших суб'єктів міжнародного права реалізації своїх зобов'язань окресленої сфери відносин.

З огляду на те, що в міжнародно-правових актах юрисдикція розглядається з позиції поширення суверенної волі (влади) держав-учасників на будь-які об'єкти або певні території. Щодо здійснення юрисдикції держави мають обмеження. Ці обмеження визначаються межами поширення свого суверенітету, суверенітету іноземних держав, ну і звісно також нормами міжнародного права. Відмінність між встановленням та реалізацією юрисдикції в межах території держави та поза територією полягає в ступені її обмеження, яка визначається нормами міжнародного права. Важливо відмітити, що норми міжнародного права які обмежують юрисдикцію держав, так й передбачають в деяких випадках екстраординарне її розширення.

В умовах збройних конфліктів і зростання загрози міжнародного тероризму набирає обертів практика застосування державами універсальної кримінальної юрисдикції щодо масових і грубих порушень прав людини. Протягом останніх років відсутність єдиних міжнародно-правових рішень і правил реалізації принципу універсальності неодноразово спричиняла порушення інституту державних імунітетів та сприяла виникненню політичної напруги на міжнародній арені.

Сучасне міжнародне право дозволяє більш деталізувати визначення «юрисдикції» в міжнародному праві. Розглядаючи принцип універсальної юрисдикції, або принцип універсальності, можна стверджувати, що він є унікальною основою юрисдикції в міжнародному праві, яка може дозволити державі здійснювати національну юрисдикцію щодо певних злочинів на користь міжнародної спільноти. Немає єдиного загальноприйнятого визначення цього поняття, але для робочих цілей його можна описати як кримінальну юрисдикцію, засновану виключно на характері злочину, незалежно від території, де його було вчинено, національності підозрюваного або засудженого злочинця, національності жертви або будь-який інший зв'язок з державою, яка здійснює такий злочин, вчинений іноземним громадянином проти іншого іноземного громадянина за межами його території. Така юрисдикція суттєво відрізняється від традиційних підстав для юрисдикції згідно з міжнародним правом, які зазвичай вимагають певного зв'язку з територією, національністю чи іншими критеріями між державою, яка здійснює юрисдикцію, і відповідною фактичною поведінкою.

Виходячи з ідеї про те, що певні злочини є настільки серйозними, що їхні наслідки впливають на міжнародне співтовариство в цілому, принцип універсальної юрисдикції дозволяє державам переслідувати злочинців навіть за відсутності будь-якого зв'язку між вчиненим злочином і вчиненням державного обвинувачення. засоби, призначені для полегшення та забезпечення припинення таких злочинів. Принцип універсальної юрисдикції має на меті запобігти безкарності та перешкодити особам, які вчинили тяжкі злочини, знайти притулок у третіх країнах. Насправді принцип універсальної юрисдикції дозволяє всім державам виконувати свої зобов'язання щодо судового переслідування та покарання осіб, які вчинили воєнні злочини, злочини проти

людяності. Щоб цей принцип працював, держави повинні передбачити у своєму внутрішньому законодавстві універсальну юрисдикцію щодо воєнних злочинів.

1 липня 2002 року набрав чинності Римський Статут Міжнародного кримінального суду. Таким чином, постійно діючий орган міжнародного правосуддя у кримінальних справах про міжнародні злочини, ідея про необхідність створення якого в світовому співтоваристві виникла на початку ХХ ст., став реальністю. Установа Міжнародного кримінального суду і функціонування двох міжнародних трибуналів - по колишній Югославії і по Руанді – дозволяють говорити про сформовану систему міжнародного кримінального правосуддя. Створення і функціонування органів міжнародного кримінального правосуддя в сучасному світі дозволяє також уточнити деякі сформовані в доктрині міжнародного права уявлення про індивідуальну кримінальну та міжнародно-правову відповідальність. Міжнародні кримінальні суди в даний час займають особливе місце в системі міжнародних судових установ, маючи, з одного боку, загальні риси з судами з прав людини, а з іншого боку, відмінності як від судів з прав людини, так і від інших міжнародних судових інституцій.

Питання державного суверенітету та пов'язаної з ним державної юрисдикції для України завжди стояло особливо гостро. Питання ратифікації Римського статуту Міжнародного суду та питання універсальної юрисдикції є важливими у зв'язку з анексією російською федерацією Автономної Республіки Крим у 2014 році та ситуацією на Сході держави, проте особливої гостроти воно набуло у зв'язку зі збройною агресією з боку російської федерації, що розпочалася 24 лютого 2022 року, і відповідно вимагає внесення змін у внутрішнє законодавства України [20, С. 273-308] відповідно до норм міжнародного права.

Система міжнародних установ в сфері прав людини, зокрема ЄСПЛ, також відіграє важливе значення в системі міжнародного захисту прав людини та для України зокрема. Варто згадати Міжнародний суд ООН, який починаючи з функціонування ООН є важливим дієвим судовим інструментом розв'язання спорів між державами. Інші міжнародні судові органи займають не менш важливе місце в системі міжнародного правосуддя, володіють специфікою юрисдикції та відіграють роль інструменту вирішення морських спорів, територіальних спорів та інших.

Аналізуючи норми міжнародного морського права, варто відмітити, що ними в правовий обіг теж був введений термін «юрисдикція», зокрема Конвенція ООН з морського права 1982 р., Конвенція ООН про виключну економічну зону 1958 р. вживається термін «юрисдикція прибережної держави», «виключна юрисдикція», теж зустрічається в положеннях конвенції «кримінальна юрисдикція» «цивільна юрисдикція щодо іноземних суден», «національна юрисдикція». «Суверенні права», «юрисдикція прибережної держави» вживаються Конвенцією про континентальний шельф 1958 р. щодо прав прибережної держави на морські ресурси зони національної юрисдикції за межами територіальних вод. Міжнародно-правові акти в сфері морських ресурсів підкреслюють спеціалізований і функціональний характер права держави на морські ресурси, тим самим визначаючи функціонально ресурсну юрисдикцію.

Слід підкреслити, що особливості сучасних міждержавних відносин слід розглядати не як деструктивний фактор, що спричинив докорінні зміни основ міжнародного права, його найважливіших інститутів і понятійного апарату, а як конструктивний фактор, що впливає на збагачення обох. Тільки такий підхід дозволить правильно побачити напрямок розвитку міжнародного права. Саме такого підходу слід дотримуватись при аналізі поняття державної юрисдикції та її ролі у міждержавних відносинах сьогодні.

Висновки

Підсумовуючи вищезазначене, робимо висновок про важливість інституту юрисдикція як в міжнародному, так і в національному праві в практичному аспекті. Певна невизначеність в науковій літературі, в національному законодавстві та в міжнародному праві щодо місця інституту юрисдикції призводить до питань, які намагаються вирішуватись шляхом співробітництва держав, дотримання принципу *pacta sunt servanta*. Розбіжності в підходах науковців до визначення та змісту юрисдикції, а передусім відсутність єдності в термінологічному аспекті у цій сфері лише підтверджує, що зазначене поняття є багатоаспектним та підлягає подальшому дослідженню. Можна припустити власне авторське визначення поняття «юрисдикція» - передбачена нормами міжнародного права та внутрішньодержавного права право держави в особі уповноважених органів державної влади здійснювати діяльність, спрямовану на забезпечення та реалізацію сфери певних питань в межах території держави та поза її межами, у випадках передбачених національним законом чи міжнародним договором. Інститут юрисдикції відіграє важливу теоретичну та практичну роль в міжнародному та національному праві кожного держави. Україна має повернутися до вирішення питання, пов'язаного з принципом універсальної юрисдикції для забезпечення належного та ефективного правосуддя у зв'язку зі збройним конфліктом.

Юрисдикцію держав можна класифікувати за різними ознаками. По-перше, вона поділяється на законодавчу і виконавчу, або, іншими словами, юрисдикцію, встановлену державою, і юрисдикцію, яку держава здійснює або може здійснювати. По-друге, вона поділяється залежно від принципів (критеріїв), на яких вона базується. З цієї точки зору виділяють юрисдикцію за територіальним принципом; юрисдикція, заснована на особистому активному принципі; юрисдикція, заснована на особистому пасивному принципі; юрисдикція на основі охоронного принципу та універсальна юрисдикція.

Усуненню багатьох проблем, пов'язаних з юрисдикцією держав на міжнародній арені, безсумнівно, сприяє кодифікація на офіційному рівні Комісією міжнародного права ООН. Водночас не слід забувати про користь, яку може принести неофіційна кодифікація в цій сфері як крок, що полегшує пошук оптимального шляху при вирішенні комплексу найскладніших питань, якими є питання, пов'язані з юрисдикцією держав.

Держави повинні усвідомлювати необхідність розробки більш чіткого загального підходу до вирішення проблем, пов'язаних з обмеженнями та розмежуванням їхніх юрисдикцій. Проте постійне збільшення кількості договорів, у яких знайшли відображення відповідні питання, дозволяє говорити про об'єктивний рух у цьому напрямку міжнародного співробітництва.

Список використаних джерел

1. Зелінська Н.А. *Международные преступления и международная преступность* : монографія. Одеса : Юридична література, 2006. 568 с.
2. Андрейченко С. *Denial of Justice* як підстава атрибуції державі поведінки судових органів. *Науково-інформаційний вісник*. 2015. № 15 С. 70-76
3. Дрьоміна Н.В. *Юрисдикція міжнародних кримінальних судів і трибуналів* : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.11 – міжнародне право / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2005. 240 с.
4. Трояновський О. *Міжнародна кримінальна юрисдикція в механізмі захисту прав людини*. *Актуальні проблеми держави і права*. 201. Випуск 61. С.417-424
5. Мануїлова К.В. *Міжнародна уніфікація норм про відповідальність за шкоду, заподіяну під час повітряного перевезення*. *Митна справа*. 2014. № 6. С. 12-18.

6. Аверочкіна Т. В. Юрисдикція України в прибережних водах: адміністративно-правовий вимір : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2018. 466 с.
7. Малеева Г. Л. Митна юрисдикція в системі державної юрисдикції України. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022 № 7 С. 325-328
8. Кулієв А. Кульбаба В. Правовий зміст та особливості поняття «юрисдикція» в міжнародному морському праві. *Підприємництво, господарство та право*. 2018. № 10 С. 224-228
9. Попко В. Кримінально-правова юрисдикція та її принципи у транснаціональному кримінальному праві. *Підприємництво, господарство та право*. 2019. № 7 С. 238-247
10. Медведєва М. Юрисдикційні питання у справі Ogoni. Часопис київського університету права. 2020. № 3 URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/80>
11. Кривак В.В. Поняття юрисдикції держави в територіальних водах. *Митна справа*. 2010. № 1. С. 80-84.
12. Міжнародне право: навч. посібник / за ред. М.В. Буроменського. К., 2006. 336 с.
13. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О. В. Зайчука, 3-тє видання, перероблене і доповнене. Київ : Юрінком Інтер, 2015.
14. Prisacaru V. Jurisdictiile special in Republica Socialistă România // Bucuresti, 1974. P. 22
15. Oxman H. B. Jurisdiction of States // Encyclopedia of Public International Law. V. 1. Elsevier Sciences Publishers. Amsterdam, 1992. P. 55.
16. Schachter O. International Law in Theory and Practice / Martinus Nijhoff Publishers. Dordrecht; Boston; London, 1997. P. 250
17. Shaw M. International Law. 4th ed., Cambridge University Press, 2003. P. 452.
18. Brownlie I. Principles of Public International Law/ 7-th. ed. Oxford. New York: Oxford University Press, 2008. 784 p.
19. Грушко М. В. Атрибуція кібератак як передумова забезпечення відповідальної поведінки в кіберпросторі. *Правова держава*. 2021. № 43. С. 195-201 URL: <http://pd.onu.edu.ua/article/view/2410023/52.pdf>
20. Грушко М. В. Перехідне правосуддя: міжнародний досвід та застосування в Україні. Проблеми публічного та приватного права: колективна монографія. / за заг.ред. Н. В. Мішиної. - Львів-Торунь: Ліга Прес. 2021. 500 с.